

S. Varga Pál

A nemzeti múlt szakralizálása Kölcsey Ferenc Hymnusában*

A 19. század a modern nemzetek kialakulásának kora Európában. Sokan „nemzetépítés”-ről beszélnek – mintha a modern nemzeteket mesterségesen, ideológiai szándékokkal hozták volna létre az újkorban. Mérvadó elméletek azonban amelletteszik le voksukat, hogy a modern nemzetek – a közös kulturális mintázat, a közös identitás – létrejöttét a dinamikus modern polgári társadalom működése tette szükségessé, s a folyamat nem előzmények nélkül zajlott; számos, úgynevezett protonemzeti tényező játszhatott szerepet a modern nemzetek kialakulásában. A korabeli elképzelések nagy változatosságot mutatnak abban a tekintetben, hogy mi lenne az alapja ennek a közös mintázatnak és identitásnak; az állam, az etnikum, a nyelv, a kultúra, a történelem és a vallás egyaránt szóba jött – de még ott sem egyértelmű a helyzet, ahol valamelyik tényezőnek kétségtelenül meghatározó szerepe volt.

Magyarországon a nemzet – natio – fogalma századokon át a nemességhez kapcsolódott; Kézai Simon 13. századi *Gestája* óta a nemességet mint a honszerzők és a hont fegyverrel védők leszármazottainak közösségét jelölte, kizárva belőle a parasztságot. A nemesi nemzettudat a jogkiterjesztés programjával reagált az egységes nemzet iránti modern társadalmi szükséglet kihívására a 19. században; ahogyan Széchenyi István fogalmazott, a parasztságot be kell emelni a nemzet sáncái közé.

A modern magyar nemzet alakulásában ugyanakkor két másik nemzetfelfogás, az államközösségi és a hagyományközösségi is fontos szerepet játszott. A legátfogóbb képletet Szent István állama jelentette, amely valamennyi alattvalót, a parasztságot és a – késő középkorban fontos tényezővé váló – polgárságot is magában foglalta, etnikai, nyelvi, vallási hovatartozásra való tekintet nélkül.

A nemzet hagyományközösségi mintázata kulturális alapokon nyugodott – a parasztság által megőrzött, leginkább a népköltészetben továbbélő eredeti kulturális örökséget tekintve meghatározónak. Ez az elgondolás ugyanakkor nem számolt azzal, hogy a népköltészet örökségének szempontja kizárja az európai magaskultúrához kötődő nemességet, s nyelvileg, kulturálisan szétválasztja Magyarország egyes népcsoportjait. A hagyományközösségi koncepció a kollektív emlékezet jelentőségének felismerésével tudta áthidalni ezt az ellentmondást. 15 évvel a *Hymnus* keletkezése után a német anyanyelvű Pulszky Ferenc vetett számot azzal, hogy a születés szerinti hovatartozás, a szokások, a nyelv inkább elválasztó, mint összetartó tényezők. Mint írja, „A’ múlt az, mi a’ jelenben összeköti az ivadékot, a’ közös emlékezetek, a’ közös historia. Ez a legerősb kötelék, ezért szeretjük a’ magyart, mert érti gondolatainkat, mert tisztelettel emlékezik szent Istvánról, mert fénylik szeme ha Hunyadiról szól, ’s akaratlanul is Mohács’ névnél felsohajt.”

* Elhangzott a *Kölcsey és a Debreceni Református Kollégium* című, a *Hymnus* 200. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen, 2023. január 21-én.

Kölcsey maga sem képviselt egységes álláspontot a nemzet mibenlétét illetően. *Hymnusa* az eredetközösségi nemzetfelfogáson alapul, később azonban a nemzet hagyományközösségi koncepciójának kezdeményezőjeként lépett fel. Az 1826-ban publikált, *Nemzeti hagyományok* címen ismert esszéje egy nép eredeti nyelvi-kulturális mintázatának folytonos továbbélésében látta a nemzet felemelkedésének zálogát; *Mohács* című, 1831-es esszéje ugyanakkor – amely Pulszky Ferenc fent idézett tételének alapjául szolgált – a közös múltban, a kollektív emlékezetben jelölte meg a nemzet mint hagyományközösség alapját. Miután felsorolja, hogy a különféle intézmények [színház, országgyűlés, egyház] miért nem alkalmasak a nemzeti közösség megalapozására, megállapítja: „Mi más lenne az, ha őseitek s egész hazátok öröm és bú napjait Duna és Tisza partjain, palotákban és kunyhókban egyformán ülnétek? Mert íme, hol a paloták urának őse győzött, vagy halt, ott győzött és halt a kunyhók lakójának őse is. Illy emlékezetnek egyetemi joga van minden szivhez. Rang és birtok egyesek sajáta: a nemzet és haza nevében mindenki osztozik.” Ez a szövegrész azért is jelentős a *Hymnus* szempontjából, mert az „őseitek” kifejezéssel már nemcsak a honfoglaló nemességet, hanem a „kunyhók lakójá”-t, vagyis a parasztságot is megszólítja.

Ami a *Hymnust* illeti, műfaja révén meghatározó szerepet kap benne nemzet és vallás kapcsolata. Ez a kapcsolat nem új és nem egyedi; a modern nemzetalakulást – főleg Kelet-Közép-Európában – végigkíséri a nemzeti és a vallási tudat összefonódása. Elég talán a lengyelek szent énekére, Istenszülő Szűz Mária himnuszára [*Bogurodzica*] gondolni, amely a 15. század elejétől, a grünwaldi csatától kezdve a – felekezetiileg egységes – lengyel nemzet identitásának, függetlenségi törekvéseinek jelképes kifejezője is.

A fent említett három magyar protonemzeti mintázatnak egyaránt megvannak a vallási vonatkozásai, ezek azonban igencsak különböznek egymástól. A legeredményesebben az államközösségi modell érvényesíthette a vallást a közös identitás erősítésében; Szent István és az uralkodóház többi szentjei, illetve Máriának, a „magyarok nagyszónya”-nak (ugyancsak Szent Istvánig visszanyúló) kultusza révén ez a „mi”-tudat kiterjedt az ország összes alattvalójára. E mintázat kései terméke a *Bogurodzicához* hasonló magyar Mária-ének, a *Boldog Asszony anyánk*, amely a katolikus magyarság néphimnusz volt a 18. század elejétől egészen Kölcsey *Hymnusának* elterjedéséig. A magyarság vallási megosztottsága, a reformáció vallási háttérű történelemképe azonban kizárta, hogy ez az ének nemzeti himnusszá váljon – egyáltalán, hogy a magyar szentek kultusza átfogó hatású nemzetformáló tényező lehessen. [Erre utal Kölcsey is, amikor *Mohács* című esszéjének fent idézett részletében az egyházak nemzetmegosztó jellegét említi.]

A nemzet hagyományközösségi mintázatában a vallás nem esett egységes megítélés alá; Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban* az európai nemzeti kultúrák szerves fejlődésének akadályát látta abban, hogy e népek elvesztették eredeti vallásukat, és idegen, nemzetek fölötti vallást vettek föl – tudniillik a kereszténységet. Jegyezzük meg: Kölcsey elméletének kongeniális továbbfejlesztője, Erdélyi János húsz évvel később népköltészeti példák alapján kimutatta, hogy a magyar népi kultúra bensőségesen elsajátította a keresztény vallást. [Azt se felejtjük el ugyanakkor, hogy *Töredékek a vallásról* című írásában Kölcsey minden vallásban ugyanannak az eredendő vallási tapasztalatnak különféle megnyilvánulásait látta.]

Az eredetközösségi modellben a vallási mozzanat ellentmondásos helyzetbe került; Árpád népe nyilván pogány vallást követett, a nemesi nemzettudat ugyanakkor teljes egészében a keresztény vallás keretei közt határozta meg magát. Bessenyei György, aki a finnugor rokonság elvével vitatkozva kitarzott a hun–magyar rokonság mellett, egy kései (1804-ben írt) munkájában a két nép egyező attribútumait felsorolva így magyarázza a tagadhatatlan különbségeket: Atillának „csak a' hibázott, hogy nagy embereivel együtt, mint Szent István, meg nem keresztelkedett”. Dugonics András viszont a vallás terén is inkább azonosságot, mint különbséget látott a pogány és keresztény magyarság vallása között. A piarista szerzetes-író ugyan nem mélyedt el a vallások közös gyökerének vizsgálatában (mint később Kölcsey), *Etelka* című áltörténeti regényében (1788) a honfoglaló magyaroknak egy, az ős-kinyilatkoztatáson alapuló monoteista vallást tulajdonít, melynek központi alakja a magyarok Istene. A dolog érdekessége, hogy a *Hymnussal* egy időben született, ugyancsak eredetközösségi alapon nyugvó nemzeti eposz, Vörösmarty *Zalán futása* című műve, Dugonics koncepcióját viszi tovább.

A két isten különbözőése azonban ezzel együtt is nyilvánvaló. A jezsuita iskolázottságú Szirmay Antal, aki bibliai toposzokkal írja le a honfoglalást, mégiscsak „apáink Istené”-nek tulajdonítja 1804-es írásában, hogy „bennünket [...] mintegy kiválasztott népét, az európai Kánaánba vezetett”. A felemás tétel nyilván azáltal kaphatott menlevelet, hogy az Ószövetség is egy nép, nevezetesen Izrael istenéről beszél, s ehhez csak a több százados zsidó–magyar sorspárhuzamot kellett társítani, hogy „apáink”, vagyis a (honfoglaló) magyarok Istenének képzete ne keltsen megütközést a keresztény olvasóban.

Kölcsey viszont ahhoz a verzióhoz fordul a *Hymnusban*, amely a reformátorok történetsemleléletében uralkodik (legismertebb változata Farkas Andrástól való 1538-ból); ebben szó sincs „őseink/apáink Istené”-ről – a magyarokat a keresztény vallás egyetlen és mindenható Istene vezérli Szkítiából a tejjel-mézzel folyó Pannóniába. [Kölcseyhez egyébként a – katolikus – Zrínyi Miklós eposzának első éneke közvetíthette ezt a változatot, a „bűneiért bünteti Isten a magyar népet” toposzával együtt.] A *Hymnus* beszédmódja a 16–17. századi református prédikátorokét követi, s szövege át van szöve Szenci Molnár Albert zoltárainak motívumaival. Hogy Kölcsey verse mégsem lett olyasféle felekezeti himnusz, mint a *Boldog asszony anyánk*, annak nemcsak az a magyarázata, hogy kerül minden felekezeti mozzanatot, de az is, hogy a beszélő szerepe minden további nélkül beilleszthető a közbenjárók segítségét is kérő katolikus hívek gondolatvilágába. Míg a reformátusok számára az egyetlen közbenjáró Jézus, a katolikus hagyomány más, emberi közbenjárókat is ismer-tisztel [gondoljunk csak a *Halotti Beszédre*: Mária, Szent Péter és a többi szent „legyenek neki [a halottnak] segéd Uromk színe eleüt”].

Amint az mindenki számára nyilvánvaló, a *Hymnus* beszélője, a paraklétosz [közbenjáró] arról kívánja meggyőzni Istent, hogy hagyjon fel a magyar nép további büntetésével, mert „megbűnhődte már e nép / A múltat s jövőndőt”. Nem véletlen azonban, hogy ha volt (egyébként katolikus) bírálója a *Hymnus* teológiai üzenetének, azt róttta fel, hogy a jövőre vonatkozó kitétel képtelenség; a jövő bűneiért nem lehet előre megbűnhődni. Csakhogy a vers, szakrális jellege ellenére, nem teológiai közegben mozog, s legnagyobb művészi teljesítménye éppen abban áll, hogy ezt

a teológiai vitatható állítást retorikailag alá tudja támasztani. A költemény a védőbeszéd retorikai szerkezetét követi, s ezt a szerkezetet a magyar protonemzeti identitás három legelterjedtebb toposzának sajátos elrendezésével valósítja meg. A 2–3. és a 4–5. versszak szimmetrikus párba állítja a „Fertilitas Pannoniae” (Magyarország bősége), illetve a „bűneiért bünteti Isten a magyar népet” toposzát, megteremtve ezzel az isteni áldás és büntetés egyensúlyát. A rétor céljának elérését – Isten meggyőzését – ugyanakkor a harmadik toposz, a „Querela Hungariae” (Magyarország panaszja) szolgálja; az immár történelmi-földrajzi konkrétumokat nélkülöző, általánosított és érzelmi elemekkel teletűzdelt 6–7. versszakban a rétor már nem bűnökről és büntetésről, hanem a népet léteben fenyegető szenvedésről beszél – arra a hallgatóságos előfeltevésre támaszkodva, hogy Isten nem akarhatja a magyarság pusztulását.

A saját népéért közbenjáró paraklétosz jövőre vonatkozó merész állításának egyébként nagyon is megvan a teológiai alapja: a negyedik versszak jogosnak ismeri el a bűnökért kirótt büntetést, vagyis népe nevében bünbánatot gyakorol. Enélkül hiába is remélne szánalmat – vagyis irgalmat – Istentől, amelyre a záró versszak apellál.

Annak, hogy a védőbeszéd egységes, szakrális alapú narratívába rendezi a magyarság történetét a honfoglalástól a beszélő jelenéig, meghatározó szerepe van abban is, hogyan szólalhat meg a *Hymnus* a szociálisan és etnikailag igencsak tagolt magyar nemzet egészének nevében. A narratíva kiindulópontja ama bizonyos eredetközösségi nemzetképlet; „őseink” kapcsán itt „Bendegúznak vére”-ről [vagyis a hunok leszármazottairól], „Árpád hős magzatjai”-ről esik szó. A paraklétosz azonban nem „Árpád hős magzatjai”-ért emel szót Isten előtt. Az Istent megszólító nyitó és záró versszak még csak nem is nemzetről, hanem „a Magyar”-ról, „e nép”-ről beszél, s ha a negyedik versszak homályban hagyja, kik is azok, akikre a „bűneink” kifejezés vonatkozik, az isteni büntetésként értelmezett történelmi megpróbáltatások – tatárjárás, török hódoltság, a haza fiainak meghasonlása – nyilvánvalóan nem Árpád leszármazottait, hanem „a Magyar”-t, „e nép”-et sújtják, származásra való tekintet nélkül. Ha erről Ernest Renan szavai jutnak eszünkbe, aki a nemzet mibenlétéről szólva (hat évtizeddel később) azt állította, hogy „a közös szenvedés erősebb kapocs, mint az öröm”, jussanak eszünkbe Kölcsey *Mohács*-esszéjének sorai is: „hol a paloták urának őse győzött, vagy halt, ott győzött és halt a kunyhók lakójának őse is. Illy emlékezetnek egyetemi joga van minden szívhez. Rang és birtok egyesek sajátja: a nemzet és haza nevében mindenki osztozik.” És jussanak eszünkbe a *Mohács*-esszét továbbgondoló Pulszky Ferenc szavai is, aki az idegen származásúakat is bevonta a közös emlékezetben alapuló nemzet kötelékébe.

Ami a bünbánatot, a vers retorikai szerkezetének és történelmi narratívájának sarkpontját illeti, ennek nemcsak teológiai funkciója van, de erkölcsi jelentősége is felbecsülhetetlen. Annak, aki önmagára vonatkoztatva kimondja, hogy „mi, magyarok”, a vers a honfoglaló ősökkel – a teljes magyar történelemmel – való azonosulás lehetőségét kínálja fel, de azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy ez az azonosulás csak a közös bűnöknek, a magyarság történelmi vétkeinek – felelősségének – felvállalásával együtt lehetséges.

A *Hymnus* jelentősége a modern magyar nemzettudat kialakításában nem csekélyebb, mint hogy a magyar történelem szakralizálása révén egyesíteni tudta a három, egymástól igencsak különböző protonemzeti mintázatot, s ezzel nemcsak

a modern magyar nemzet kialakulásában játszott fontos szerepet, de azt is elősegítette, hogy származásunkra, vallásunkra, társadalmi állásunkra való tekintet nélkül szolidaritást érezzünk mindazok iránt, akik magyarnak vallják magukat.

Felhasznált irodalom

Bitskey István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*, MTA, Budapest, 2013.

Bessenyei György, *Magyar Országnek Törvényes Állása [1804] = Bessenyei György Összes művei. Prózai munkák, 1802–1804 [kritikai kiadás]*, s. a. r. Kókay György, Akadémiai, Budapest, 1986, 187–324.

Csörsz Rumen István, *A magyarság toposzai Szirmay Antal műveiben = Irodalom, nemzet identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson [Debrecen, 2006. augusztus 23–26.] elhangzott előadások*, szerk. Jankovics József – Nyerges Judit, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Budapest, 2010, 30–42.

Dávidházi Péter, *A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya*, *Alföld* 1996/12., 66–80.

Dávidházi Péter, *Őseinket felhozád*, *Holmi* 1996/12., 1683–1696.

Erdélyi János, *A magyar népdalok [1847] = Uő, Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, s. a. r. T. Erdélyi Ilona, Akadémiai, Budapest, 1991, 109–171.

Imre Mihály, *„Magyarország panasza”. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1995.

Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford–Cambridge, 1994² [1983].

Kölcsey Ferenc, *Versek és versfordítások = Kölcsey Ferenc Minden munkái* [kritikai kiadás], sorozatszerk. és s. a. r. Szabó G. Zoltán, Universitas, Budapest, 2001.

Kölcsey Ferenc, *Mohács = Erkölcsi beszédek és írások. Kölcsey Ferenc Minden munkái* [kritikai kiadás], sorozatszerk. Szabó G. Zoltán, s. a. r. Onder Csaba, Universitas, Budapest, 2008, 34–45.

Pulszky Ferenc, *A műgyűjtemények hasznairól*, Athenaeum 1838/második félév, 12., 185–189.

Őze Sándor, *Bűneiért bünteti Isten a magyar népet. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. század nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1991.

Renan, Ernest, *Mi a nemzet?* [1882], ford. Réz Pál, *Holmi* 1994/8., 1177–1188.

Antony D. Smith, *A nemzetek eredete = Nacionalizmuselméletek* [szöveggyűjtemény], szerk. Kántor Zoltán, Rejtjel, Budapest, 2004, 204–229.

Szörényi László, *A Hymnus helye a magyar és világirodalomban = Uő, „Multaddal valamit kezdeni”. Tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1989, 29–35.

Szörényi László, *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban*, *ItK* 1997/1–2., 16–24.

Szűcs Jenő, *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. Hozzájárulás egy vitához = Uő, Nemzet és történelem. Tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1974, 11–188.

S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi, Budapest, 2005.